

Östnors historia

Anders Romson

Östnors byalag
2001

Östnors historia

Östnor och Rombogården i februari år

2001 Anders Romson

Ur boken Östnor Mora industrins vagga förlag Langwe Form

Byn etableras med bofast bebyggelse

Östnors by, eller Åstnår som byn kallas av sina inbyggare, är belägen ca fem kilometer uppströms och nordöst om Österdalälven räknat från Mora kyrka.

Bynamnet Östnor har alltsedan år 1539 redovisats i olika handlingar med ett 30-tal olika namnformer vars härledning tolkats på olika sätt. Man verkar vara överens om att namnets första del syftar på öster men olika åsikter finns om sista delen. Öster om ån (dvs älven) är en tolkning, en annan som kan vara väl så riktig är öster om noret där noret syftar på de gamla älvgrenarna som i Mora kallas för nor.

Byn är belägen på det mäktiga isälvsdelta som format landskapet norr om centrala Mora. Byns ursprungliga tre byklasar, Byn, Bogghed och Tåmåsbjör är lokaliserade till de flacka höjdplatåer som omsluts av lågpunkter i form av de meanderslingor som utgör lämningar efter gamla älvsträckningar. Österdalälvens högvattennivåer och isälvsdeltats magra sandmark har på ett påtagligt sätt format byn och samtidigt givit förutsättningarna för de generationer av bybor som under århundradens lopp utvecklat sitt jordbruk och hittat alternativa vägar för sin försörjning.

Fast bybebyggelse anses i moratrakten ha etablerats vid 6-800-talen efter Kristus och fynd från järnåldern har gjorts i sandbackarna norr om byn. Vid Ålberg, i grannbyn Kråkberg, finns ett järnåldersgravfält och utgrävningar av gravar söder Ålberg visar på att bygden hade anammat kristendomen i början av 1000-talet ek.

Ingen vet i dag när den första bebyggelsen etablerades i Östnor men sannolikt är att byklasen vid majstången, som i alla tider kallats för Byn, utgör den ursprungliga äldsta delen som senare utvidgats med nya etableringar i Bogghed och Tåmåsbjör. En digerdödssägen som förmedlats mellan generationerna på Finngården i Byn berättar om den ännu bevarade Iwasbrunn, gårdsbrunnen på gården där Iwas (ivars) Anders skall ha varit den ende överlevande efter digerdödens härjningar på 1350-talet och gift sig med en Bonäskulla för att sedan ha givit upphov till kommande släktled.

Vid slutet av 1300-talet hade storsocknen Mora en administrativ indelning med sex olika områden så kallade settungar där Östnor tillsammans med grannbyarna Kråkberg och Öna ingick i Älvdals settung, vilken sträckte sig uppströms älven innefattande även Oxberg och Älvdalen. Sannolikt kan man tolka denna avgränsning som en rest från den tidigaste kolonisationen när människan tog Österdalälvens älvdal i besittning för fast bosättning. Älvdals settung benämndes en tid under 1400-talet även Östnors settung vilket skulle kunna utpeka Östnor som Älvdalssettuings moderby. Såväl äldre fäbodbruk och fastighetsägande som östnorsmålet visar på släktskap med de södra Älvdalsbyarna vilket även detta pekar på en bebyggelseutbredning från Östnor och norrut efter älvdalen.

Hantverksarvet

Järnåldersfynd och vikingatida fynd på Sollerön och i Kråkberg tyder på en blomstrande järnhanteringskultur i Ovansiljan för mer än 1000 år sedan, och längs de gamla älvfårorna i Östnor och grannbyarna finns en mängd slagghögar med lämningar efter myr- och sjömalmsstillverkning. Vid Noret, den gamla älvslingan invid FM Mattssons kontorsbyggnad, fanns tidigare en plats benämnd Slaggen där traditionen berättar om måmens (myrmalmens) förekomst. Konsten att tillverka järn och bearbeta metaller har alltså funnits i området sedan urminnes tider och kan kanske vara en förklaring till varför gelbgjuteriet och det mekaniska kunnandet kom att bli ett kännemärke för Östnorsborna i senare tid.

Modernnäringen

Jordbruket med sin djurhållning, samt tillskott från jakt i skogarna och fiske i älven, utgjorde dock under århundradena före 1800-talet den viktigaste näringen för livsuppehållet. Isälvsdeltats magra jordar tvingade här som på många andra ställen i Ovansiljan, redan på 1500-talet, befolkningen ut på arbetsvandringar till sk herrarbeten söderut i landet. Arbetsvandringarna innebar att en i övrigt relativt isolerad landsända fick kontakter med mer tätbefolkade och utvecklade trakter där man fick nya kunskaper och ideér som efter arbetssäsongens slut fördes hem till den egna byn.

Jordbruket och jordägandet i Östnor, liksom i övriga byar i Mora, styrdes i det klasslösa samhället, som saknade såväl över- som underklass, av det sk realarvet eller likarättssystemet. Realarvssystemet var unikt för Dalarna och tillämpades med en självklarhet för bondebefolkningen i Ovansiljan där ägandet av mark hade en viktig social funktion som garanterade en fast punkt i tillvaron och viss garanti för överlevnad. Inte minst var detta viktigt för alla bybor som gav sig ut på herrarbetsvandringar runt om i landet, man hade något att komma hem till när herrarbetet var slut för året.

Alla barn i en syskonskara ärvde föräldrarna, döttrarna dock hälften mot sönerna fram till mitten av 1800-talet. En av sönerna övertog vanligen fädernegården medan övriga syskon fick bygga nytt på någon av sina tilldelade ägor eller också gifta sig med någon som passade bra in i ägostrukturen.

På detta sätt utvidgades byn och nya kombinationer av äganderätt till mark skapades. Efter århundranden av arvsskiften ökades antalet ägolotter samtidigt som arealen minskade per enhet. Skattläggning och delning av mark skedde genom särpräglade mättnings- och värderingsförfaranden som grundades på sk jordrevning. Marken mättes upp och antecknades på trästickor för att sedan föras in i revboken. Före 1840-talet fanns ägoinnehavet inte redovisat på någon karta i dessa trakter.

Storskiftet

Först vid det av statsmakten påbjudna storskiftet kom jordägandet att koncentreras till ett mindre antal ägolotter som nu för första gången redovisades på kartor. Mycket av den hävdvunna bytesmarknaden mellan ägolotter som tidigare förekommit mellan byborna omintetgjordes även om man genom senare tiders sämjedelningar (ej sanktionerad av myndigheter) på sätt och vis lyckades återskapa den situation som fanns före storskiftet.

Storskiftet för inägomarken i Östnors by blev klart åren 1847-48 medan skogsmarken, som tidigare inte haft något enskilt ägoinnehav, bortsett från myrslog och fäbodan, avvittrades och delades upp på varje gård först på 1860-talet med underlag av gårdens åker- och slogmarksareal. Ägosplittringen hade vid storskiftet blivit oerhört stor och som exempel kan redovisas att östnorsbonden Skeri Per Larsson ägde och brukade åker och slog på 75 olika ställen i byn och fäboden. Ambitionen vid storskiftet var att varje brukningsenhet (hemman/gårdar) skulle tilldelas högst fyra åkerställen och fyra slogsställen, vilket dock sällan kunde uppnås.

Kravet vid storskiftet var att en brukningsenhet skulle utgöra en besuttenhet vilket innebar att gårdsfolket skulle kunna livnära sig på vad jorden gav. En besuttenhet i Mora och Östnor var att brukningsenheten skulle kunna ge foder åt en häst, tre kor, tre får och sex å sju getter och omfatta en areal av minimum 60-70 reducerade snesland (1 snesland = ca 127 kvm). I Östnor var många gårdar mycket mindre än så, varför gårdar/hemman slogs samman till ägargrupper med ett huvudhemman och en eller flera s.k. subhemman eller subbar som inom viss tid skulle slå samman med huvudhemmanet, alternativt utökas genom tillköp av mark. Vid storskiftet bildades 39 huvudhemman och 51 subhemman, vilket innebar att Östnors by vid mitten av 1800-talet kom att bestå av 90 gårdar med tillhörande ägor. Tillämpningen med subhemman i Östnor m fl byar i O vansiljanområdet har sannolikt varit en starkt bidragande orsak till att bybebyggelsen har kunnat bevaras relativt intakt in i vår tid.

Byns riksdagsman, Bälter Swen Ersson, initierade och drev under 1850-60-talen, tillsammans med en annan kollega i bondeståndet, den ändring i lagstiftningen som innebar att subbarna slapp ifrån kravet på sammanslagning med huvudhemmanet.

I Leksands socken krävdes ca 140 red. snesland för en besuttenhet vilket sannolikt inte skall tolkas så att marken producerade hälften så mycket som i Mora, utan snarare att tillgången på odlingsmark var så knapp i övre delen av Siljansområdet att man fick sänka kraven för att över huvud taget kunna bilda brukningsenheter. Detta förhållande ger en bild av försörjningsförutsättningarna och kan vara en förklaring till varför socknarna i O vansiljan i högre grad än övriga Dalasocknar givit sig ut på arbetsvandringar och tvingats ägna sig åt bisysslor till jordbruket för sin försörjning.

Laga skiftet

Ägosplittringen fortsatte genom sämjedelningar efter storskiftet fram till 1930-talet när Östnor som första by i Mora åren 1935-44 blev laga skiftad enligt den nya Dalalagen, speciellt framtagen för att klara de speciella förhållanden som fanns i Dalarna. Framsynta byamän såg tidigt nödvändigheten av att skapa en bättre ägoarrondering för jorden och inte minst för skogsbruket. Från storskiftets 40 hemman och 56 subhemman bildades nu 241 ägolotter varav 28 hade mer än en delägare. Vid tiden för laga skiftet fanns 43 jordbruksföretag i byn med i genomsnitt 4 ha åker, huvuddelen av dessa jordbrukare hade dock i likhet med sina förfäders hantverks-sysselsättning sin huvudsakliga utkomst i byns verkstäder.

Klockmakarna i Östnor

Östnorsbönderna lärde sig tidigt gjuterikonsten samt konsten att framställa och bearbeta järn.

Detta, i kombination med ett utvecklat mekaniskt kunnande, kom vid mitten av 1700-talet att resultera i en omfattande hantverksmässig tillverkning av urverk till golvur. Traditionen har tidigare angivit att en östnorsbonde på herrarbete i Stjärnsund skulle ha lärt sig konsten och sedan börjat egen tillverkning hemmavid. Senare tiders forskning har dock ifrågasatt denna historieskrivning eftersom moraurverken har stora avvikelser från Stjärnsundsuren och de urverk som tillverkades däromkring.

Man har inte exakt kunna fastställa när urmakeriet började i Östnor men sannolikt började tillverkningen någon gång under 1740 50- talen. Den förste urmakaren som man känner till namnet är Krång Anders Andersson (1727 1799), vilken även är upphovsman till det äldsta bevarade urverket från Östnor. Urmakare har sannolikt funnits i snart sagt varje socken i landet, men det speciella med urverken från Mora och Östnor var den stora produktionen, en effektiv marknadsföring genom morafolk på herrarbete och en försäljningsorganisation som spred urverken ut över landet. Försäljningsorganisationen fanns etablerad sedan gammalt med de handelsmän från Mora socken som under vinterhalvåret reste runt i landet med hantverksalster tillverkade i O vansiljanområdet. Moraklockan kom att bli ett begrepp i Sverige för golvur som såldes över hela landet av kringvandrande handelsmän från moratrakten. Även klockmakarna i Östnor blev ett välkänt begrepp och resenären von Unge skriver år 1831 att Mora producerar förutom fula kvinnor de bekanta urmakarna dem man väl må räkna bland landets märkvärdigheter och I. Engström skriver i en reseberättelse år 1834 att Hela byn är snart sagt en enda urmakarverkstad.

Massproduktion av urverk

I Östnor var det framför allt bonden Rumbo Mats Aronsson som i början av 1800-talet kom att organisera och bygga upp ett förlagssystem för massproduktion av urverk. Förlagssystemet innebar att förlagsmannen skaffade fram råmaterial och delar till urverken men även försåg urmakarna med livsmedel såsom t ex strömming, salt, mjöl och tobak mot lång- eller kortfristiga lån. Motprestationen för urmakaren var att leverera ett antal slagur, enkla eller grova.

Urverkets olika delar hade sina speciella yrkesmän, såsom gjutare som tillverkade kugghjulen, klangskålar och visare, smeder som gjorde axlar, taylor och pendlar, tavelmålare som målade urtavlor mm. Dessa hantverkare var vanliga bönder som, vid sidan av sina jordbrukssysslor, satt hemma i stugan vid sin hemgjorda svarv och formade hjulaxlar mm. Tiden togs tillvara och skulle bonden till fäboden för att uträtta sysslor fick svarven följa med för att göra bruk vid urmakarbänken i fäbodstugan.

Urverksdelarna levererades av förlagsmannen till de egentliga urmakarna som satte ihop urverket. Det färdiga urverket levererades åter till förlagsmannen som i sin tur skickade ut urverken med handelsmännen för försäljning. Ett urverk med pendel och tavla kunde vid 1800-talets mitt kosta ca 4 riksdaler riksgälds i tillverkning och sedan säljas för ca 50 riksdaler ute i landet.

Produktionen av urverk utvecklades till en nästan industriell rörelse som sysselsatte en stor del av gårdarna i byn. Under 1800-talets första hälft kunde mer än 1000 urverk per år tillverkas för försäljning. Oftast var det enbart urverket med urtavla och pendel som handelsmännen transporterade i sin släde fullastad med allehanda hantverksprodukter. Klockfodraren tillverkades

vanligen av lokala hantverkare på den ort där klockan såldes.

Finnbanken i Östnor

Förlagsverksamheten innebar att en anseelig förmögenhet byggdes upp hos förlagsmannen Rumbo Mats Aronsson, vilken på 1820-talet började omsätta dessa pengar i en lånerörelse (reverslån) som kom att omfatta hela Siljansområdet och norra Dalarna. Lånerörelsen kallades i folkmun Finnbanken och var sannolikt den första bankrörelsen i Ovansiljan, som till en del kan ha varit en tidig finansieringskälla för nyföretagande i området. Finnräntan var ett vedertaget begrepp som innebar att om man lånade 100 riksdaler fick man 80 riksdaler i handen plus 6 % ränta på hela lånebeloppet. Bevarade låneförteckningar visar på att bara i Rättviks socken utgjorde utlåningen år 1839 ca 12.000 riksdaler riksgälds.

Urmakeriets tillbakagång

Vid mitten av 1800-talet minskade efterfrågan på moraklockor bl a beroende på en övermäktig konkurrens från import av urverk från Amerika och Tyskland. En bidragande orsak till minskad efterfrågan på urverken från Östnor och omgivande byar kan ha varit en kvalitetsförsämring på grund av masstillverkningen. Tillbakagången resulterade i försämrade utkomstmöjligheter för alla de bybor som tidigare fått en extrainkomst från urtillverkningen. Såväl lokala som länsmyndigheter uppmärksammade problemet, där dock enda påtagliga åtgärden blev bildandet av ett Urmakeribolag i Mora vid början av 1850-talet med prosten Källström som tillfällig ordförande. Bolaget skulle bl a kvalitetsgranska urverk för att försöka återställa moraklockornas något skamfilade rykte. Bolaget verkade dock endast under en kort period bl a beroende på för lågt anslagna medel från högre ort samt svårigheten att finna någon lämplig person att leda verksamheten.

Symaskinsfabriken

I början av 1860-talet hade urmakeriet hamnat i verklig kris och östnorsbönderna såg sig om efter alternativa bisysslor till jordbruket. Skogen hade ännu ej skiftats och uppfattades inte ha något större värde varför räddningen kom i form av Mora Mekaniska Fabrik.

Östnorsbonden Rombo Anders Mattsson (dy) hade i kontakt med trosfränder i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen fått en förfrågan om att finansiera en verkstad för industriell tillverkning av urverk. Den 21 februari 1865 skriver Gunnars Jon Jonsson till Rombo Anders Mattsson: du wet den dåliga ställningen med våra gamla Ur eller klockor uru litedt de nu gälla och uru utlandet nu liksom ruinerar våra nuvarande stugufabriker genom att de weta hanställa yttre prydnader till sina Ur. Hwarföre icke wi? ---.

Brevet blev upptakten till att Mora Mekaniska Fabrik AB etablerade sig på Finngårdstomten i Östnor år 1865 med sin första bolagsstämma den 27 december samma år. Verkmästaren August Nilsson från Furudal, också han en av trosbröderna anställdes att leda fabrikationen som i inledningsskedet skulle -- tillverka tumstockar, räknemaskiner etc. för att derigenom förvärfva oss vårt uppehälle under den tid vi sätta oss in uti hvad urfabrikationen hörer.

Verkligheten blev dock en annan och Symaskinsfabriken i Östnor såg dagens ljus. Fabriken i Östnor blev den första i Sverige med tillverkning av symaskiner, ett tiotal år tidigare än

produktionen av symaskiner började i Huskvarna. Många av de gamla urmakarna fick arbete i symaskinsfabriken där arbetsstyrkan som mest uppgick till ett nittiototal man. Totalt tillverkades ca 5500 symaskiner under de tolv år som fabriken var i drift. Billiga amerikanska symaskiner blev en övermäktig konkurrent och stora problem med transporter i denna järnväglösa del av landet bidrog till att fabriken gick i konkurs år 1877.

Symaskinsfabriken kom att utgöra en industriepok där de gamla urmakarhantverkarna omskolades till industriarbetare med rationella produktionsmetoder och precisionstillverkning, en kunskap som låg till grund för kommande industrietableringar i Östnor och grannbyarna.

Nya industrier växer fram

Frost Mats Mattsson (1839-1914) hade redan startat en verkstad för gelbgjuteri år 1865 och köpte in såväl verkstadsbyggnad som maskiner från symaskinsfabrikens konkursbo. Finn Anders Andersson (1848-1930) arbetade på symaskinsfabriken åren 1866-1877 med en timpenning på 12 öre. År 1870 startade han den första knivfabriken i Östnor som så småningom fick efterföljare i form av Frosts och KJ Erikssons Knivfabriker m fl. Krång Anders Mattsson (1854-1906), son till klockmakaren Djos Matts i Kråkberg, arbetade i sin ungdom i symaskinsfabriken innan han tillsammans med sina bröder startade Anders Mattsons Mekaniska Verkstad AB i Kråkberg.

Industribyn Östnor

Jordbruksbyn Östnor utvecklades snabbt till en industriby där jord- och skogsbruket, för en övervägande del av byborna, blev en binäring till arbetet i fabriken. Fredagen den 18 februari år 1916 kom elektriciteten till Östnor vilket gav nya förutsättningar för utvecklingen av befintliga industrier. Redan år 1903 hade färjan över älven vid Badstubacken på Mora Strand ersatts av en vägbro och vägen från Östnor in till centrala Mora genom Öna by förbättrades och byggdes ut åren 1909 till 1929 vilket gav bättre förutsättningar för industrierna i byn. Bybefolkningen räckte inte längre till för all den arbetskraft som behövdes till verkstäderna vilket gav nya försörjningsmöjligheter för grannbyarnas inbyggare. Östnors kniv- och armaturfabriker kom under 1900-talet att utvecklas till ledande i landet inom sina produktområden och kan sägas ha fungerat som en motor för hela kommunens industriella utveckling.

Fortfarande finns ett par verkstäder kvar i byn där man kan hitta en del av den gamla industrimiljön i form av bröderna Jönssons lilla oansenliga knivfabrik samt Morells gjuteri där fabrikationen fortsätter enligt de gamla arbetsmetoderna. Jordbruksbyn Östnor sysselsätter i dag en enda heltidsjordbrukare som, tillsammans med ett antal fritidsjordbrukare, håller större delen av den jordbruksmark öppen som deras förfäder en gång började bruka.

Nu i de första åren av 2000-talet utgör de stora industrierna Östnors bys signum -- grundlagt av gelbgjutarnas och klockmakarnas insatser under tidigare århundraden.

Original från på "Moral glorian" utgitt i Mora, Västerås, Åre och Åre.
Östnor, Mora. Scan med 600 dpi. 20 April 2008. Flygbild C. Bild No. 17 251

Flygbild över Östnor från öster tagen på 1930-talet

Bild lånad från Mora Armatur